

MARC FERRI *

CARLES SANCHIS **

TRANSFORMACIONS AL REGADIU HISTÒRIC VALENCIÀ: LA SÈQUIA MAJOR DE MORVEDRE (1776-1861)

RESUM

El present article analitza l'evolució del regadiu del Baix Palància entre 1776 y 1861, un antic sistema poc estudiat. Durant aquest temps, el regadiu del Camp de Morvedre experimentà diverses transformacions que afectaren tant al disseny de les infraestructures físiques com a la seua ordenació jurídica. Es tracta d'un llarg procés impulsat per l'administració estatal, que s'engega a recer del reformisme borbònic i que culminà l'administració liberal.

ABSTRACT

This article is our first approach to the evolution of one of the lesser known Valencian irrigation systems, the Baix Palància one. We focus on a specific period, between 1776 and 1861. During that time, the physical structures and the legal organization of this irrigation system were seriously transformed. The process was promoted by the State, initially favoured by a policy of restoration of the Royal Heritage and culminated by the liberal government.

INTRODUCCIÓ¹

A les acaballes del segle XVIII, alguns sistemes de reg valencians presentaven una elevada conflictivitat social, generada en bona mida per importants deficiències infraestructurals i organitzatives. El Camp de Morvedre era possiblement el millor exemple d'una rivalitat enquistada amb el pas dels segles. Entre els pobles sobirans de la vall del Palància i la vila jussana de Sagunt existia un ambient de confrontació permanent, que es manifestava en recurrents episodis de violència. A grans trets, hom pot dir que les

* Llicenciat en Història. Especialitat d'Història Contemporània.

** Becari FPI. Departament de Geografia. Universitat de València.

¹ Agraïm les suggències realitzades per Joan F. Mateu i Jesús Millán i l'amabilitat de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer en permetren's l'accés als seus arxius.

causes d'aquesta conflictivitat eren dues i es podrien extrapolar a altres regadius històrics valencians.

En primer lloc, la regulació jurídica i la distribució dels cabals no responien a una ordenació racional, sinó que es fonamentaven en privilegis medievals. De fet, el traçat dels sistemes i la seua reglamentació eren el fruit de molts segles de treballs i reformes, els quals es traduïen en xarxes de reg força complexes i sistemes de distribució poc equitatius. Moltes comunitats veïnes vivien en una situació d'enfrontament permanent. Dins aquest clima, no era estrany que se sacrificara l'efectivitat en la distribució en benefici d'un millor control sobre el reg.

D'altra banda, el creixement poblacional i la fam de terres del segle XVIII augmentaren la pressió sobre l'aigua, en un medi natural on aquest recurs ja era un be escàs. Hi existia, doncs, un important desequilibri entre les disponibilitats hídriques i les superfícies regables, que provocava picabaralles i avalots durant els episodis de sequera.

La situació de la sèquia Major de Sagunt obligà a intervenir a l'administració estatal. L'objectiu final era la racionalització del sistema i s'havia d'aconseguir mitjançant la reforma de les infraestructures de reg i l'ordenament jurídic de la comunitat. El procés s'engegà a recer del reformisme borbònic, amb la imposició de l'*Auto del Buen Gobierno*, unes disposicions destinades a consolidar la posició de la vila reial de Morvedre front a les senyories de la vall del Palància. Aquest intervencionisme estatal no ens ha de sorprendre. Al llarg de la segona meitat del segle XVIII la corona actuà a les planes i valls irrigades del litoral valencià impulsant l'ampliació, millora i reordenament jurídic de molts sistemes de reg. La corona havia engegat al XVIII una política de restauració del Reial Patrimoni encaminada a recuperar les possessions alienades i a sanejar les seues rendes. En aquest moments Branchat compilava els drets i regalies del Reial Patrimoni; el rei recuperava l'Albufera i la Batlia de València començava a establir terres per bonificar l'aiguamoll. Els cànons dels establiments de terres i artefactes hidràulics esdevingueren una font d'ingressos que beneficiava substancialment al Reial Patrimoni, però que alhora permetia relançar les activitats econòmiques del país.

L'intervencionisme estatal del XVIII es reforçaria al llarg del segle XIX amb el triomf del liberalisme. La coincidència d'interessos entre la corona i els governs liberals fou –en aquests aspectes– gairebé total. La monarquia participà del procés de *despatrimonialització de l'aigua*, obtenint-ne importants beneficis². Així hom aconseguia un major nombre d'establiments i per consegüent, s'ingressaven majors quantitats de diners. Aquest fet és particularment significatiu pel que fa a la mòlta, activitat que experimentà una eclosió al Camp de Morvedre.

La recerca de l'ordre social formava també part de l'ideari dels legisladors liberals. En aquest sentit, un dels principals èxits de l'administració liberal fou la formació de les ordenances de les comunitats de regants, la major part de les quals –com ara les de la Sèquia Major de Morvedre– han arribat als nostres dies amb escasses modificacions³.

² MALUQUER, (1983).

³ Sobre el significat del procés de formació de les ordenances al regadiu valencià del XIX veure el treball de S. Calatayud Giner (1986).

EL REGADIU HISTÒRIC DEL PALÀNCIA

A les acaballes del segle XVIII, el sistema de regadiu fluvial del Baix Palància s'organitzava a partir dels assuts d'Algar, Gausa i la Vila, els quals alimentaven tres grans sèquies. Aquests canals conformaven tres unitats de reg, que integraven les petites hortes de la vall del Palància i la seua ampla plana litoral (Figura 1)⁴.

La primera i principal unitat era la Sèquia Major. Des de l'assut d'Algar, la sèquia descendia per la vora sud del riu i regava les hortes d'Algar, Algimia, Alfara, Torres Torres i Estivella. Allí passava a la marge nord, mitjançant l'aqüeducte dels Arcs, que salvava el caixer del Palància. Ja a la vora nord, regava les hortes d'Albalat i Petrés i descendia vora riu avall. En arribar a la plana litoral la sèquia donava aigües a diversos braçals, el quals regaven les partides de Montíber, Ponera, Torreta i l'Almardà. El caixer que conservava el nom de Sèquia Major es dirigia vora riu cap a Canet, mentre els braçals conformaven una xarxa de morfologia palmejada, ben adaptada a les condicions topogràfiques del con al.luvial del Palància.

La segona unitat s'iniciava a Estivella, on estava l'assut de Gausa. D'ell derivava la sèquia del mateix nom, que circulava per la marge sud del riu i regava l'horta de Gilet. La sèquia eixia a la plana litoral per l'alqueria de Gausa, amb una cota ben alta, de manera que dominava gran part de les terres situades al sud del riu. S'obria formant un ventall de braçals que distribuïen l'aigua des de Morvedre fins a la sèquia de l'Arrif i la marjal dels Moros, on es mesclaven amb les aigües la sèquia de Montcada. A més de regar aquestes terres, Gausa acomplia funcions d'aprovisionament i sanejament urbà. El seu braçal més septentrional –la sèquia dels Pous– servia per omplir els pous i cisternes de la vila de Sagunt i el vall de la muralla.

A l'assut de la Vila –també dit les *Pedres Blaves* i situat a les portes de Morvedre– tenia origen a la tercera unitat. La sèquia de la Vila vorejava la població i recollia les caigudes de la sèquia dels Pous, regava els horts més pròxims a Sagunt i es dirigia cap a la mar per la vora sud del riu.

Hi existí emperò un altre punt d'assortiment de menor importància. Molt pròxim a l'aqüeducte dels Arcs i per damunt d'aquest s'havia localitzat un altre assut, que llavors sembla estava abandonat, però que com veurem tot seguit, seria reutilitzat a les acaballes del XVIII⁵.

L'existència de diversos punts de derivació fluvial feia minvar l'eficiència del sistema, car l'aigua havia de circular per un llit de gran permeabilitat. A més, el sistema de reg era massa complexe i presentava nombroses deficiències funcionals. El seu disseny no responia a la lògica d'una actuació planificada, sinò a successius treballs d'ampliació duts a terme al llarg dels segles. D'altra banda, la conflictivitat del sistema era molt elevada. L'enfrontament entre els pobles de la vall i Sagunt per l'aprofitament de l'aigua havia estat una constant històrica. La rivalitat es devia tant a la seua posició de sobirans i jussans sobre el riu, com al règim jurídic de les terres, de senyoriu a la vall i de realenc a Morvedre. Durant l'Edat Mitjana, la corona havia atorgat diversos privi-

⁴ Els assuts se citen a la documentació antiga com a "traveses", terme pròxim al de "bancs" encara emprat a algunes viles de la comarca. En un document del 1581 recollit per Chabret hom nomena l'assut d'Algar a més d'altres "traveses". Potser, la diferenciació que es fa entre l'assut –el d'Algar– i les travesses –les restants rescloses– responga a diferències tipològiques. Veure CHABRET (1901, pp. 22-23).

⁵ A l'esmentat document de 1581 citat per Chabret (1901) l'assut apareix ressenyat com la "travessa nova".

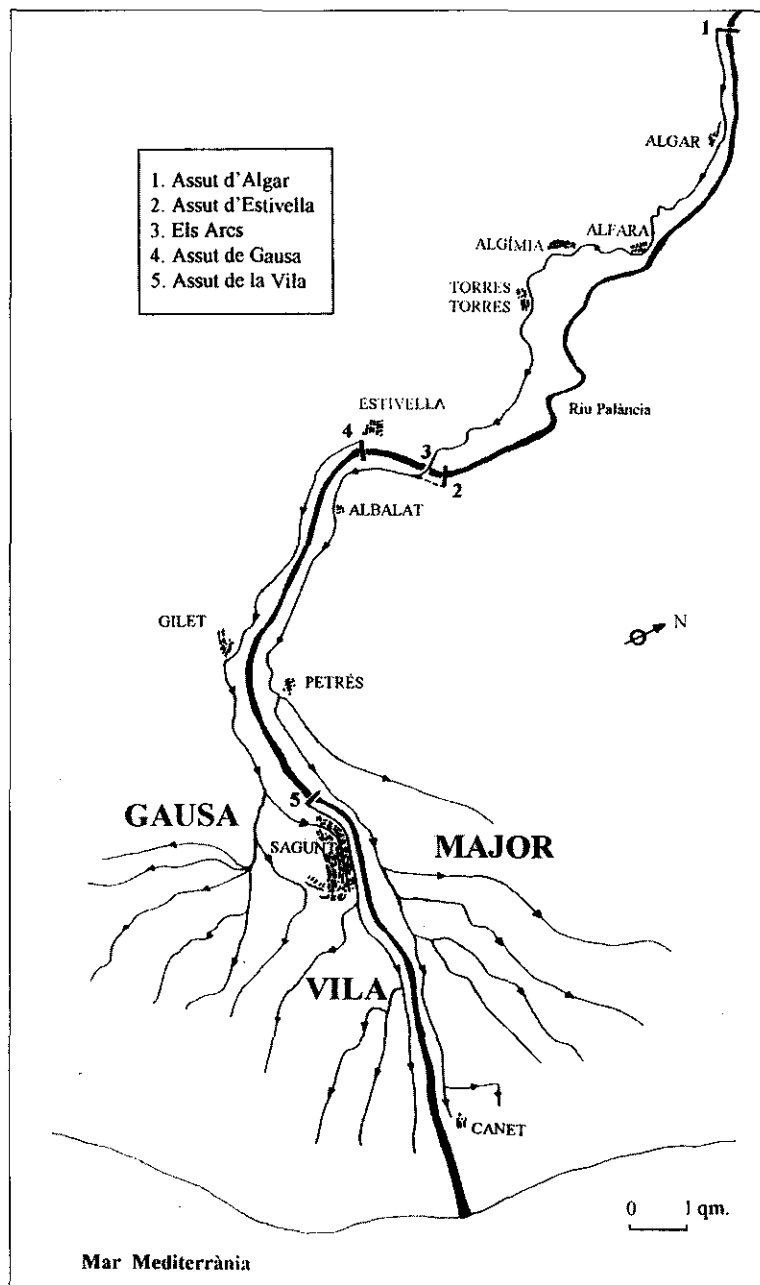

Fig. 1. Sistema de reg abans de l'Auto

legis afavorint la posició de la noblesa; tanmateix, l'expulsió dels moriscos –què habitaven els pobles de la vall– permeté a Sagunt l'establiment d'un nou equilibri dins el sistema. Des del 1625 la distribució de les aigües es feia a l'arbitri del sequier, veí de Sagunt, mercè a una sentència del Consell d'Aragó, mentre que el riu, des d'Algar fins a la mar, passava a ser considerat propietat de Sagunt al 1642 per una provisió reial⁶. D'ençà d'aquest moment la ciutat exerciria una hegemonia gairebé total sobre la sèquia, contestada pels pobles d'aigües amunt mitjançant plets i actes delictius.

Comptat i debatut, al regadiu del Baix Palància coincidien tot un seguit de factors que dificultaven la gestió pacífica del sistema. En primer lloc, les condicions naturals no eren les més apropiades, puix els cabals del Palància eren menors i més irregulars que en altres grans hortes valencianes. Segonament, el complicat disseny de la xarxa dificultava encara més el seu aprofitament, incrementant el desequilibri entre els recursos disponibles i la superfície productiva. Per últim, l'evolució política de la comarca havia fet recaure el control de la distribució de l'aigua en la figura del sequier de Morvedre, qui podia exercir una autoritat despòtica sobre els altres usuaris del sistema.

CAP A UNA REORDENACIÓ DEL REG: L'AUTO DEL BUEN GOBIERNO

La tardor del 1776, una crescuda extraordinària del riu Palància va inutilitzar l'asut d'Algar i diversos trams de la sèquia Major⁷. Per reparar els danys de la revinguda era necessari un acord, ja que la riuada havia afectat diferents termes municipals i les despeses eren molt quantioses. Sagunt pretenia un repartiment proporcional de les obres, mentre Algar i els pobles de la Baronia s'hi negaven a contribuir, ja que, fet i fet, només Morvedre era propietari legal de la sèquia. L'enfrontament suscitat entre les comunitats històricament malavingudes, hauria de convertir-se en el punt de partida del procés d'ordenament i racionalització del macrosistema de reg del Baix Palància.

LES PRIMERES ACTUACIONS ARRAN DE LA REVINGUDA DEL 1776

La impossibilitat d'atènyer un acord general amb rapidesa motivà l'adopció d'algunes solucions d'urgència. Els regants de Morvedre, per tal de salvar les collites, convingueren amb Estivella l'obertura d'un vall –*la zanja*– per alimentar la seua sèquia. Tanmateix, quan el 4 d'octubre del 1783 un altra revinguda afectà la xarxa de regs, els d'Estivella no es mostraren tan conciliadors, ja que, al seu parer, el caixer obert pels morvedrins havia canalitzat els fluxes de revinguda cap a les seues hortes⁸.

⁶ IBORRA LERMA (1978, pp.107-117) i ARDIT (1993, p.13)

⁷ Tant les conseqüències d'ambdues riuades, com l'*Auto del Buen Gobierno*, han estat comentats per diversos estudis previs, com ara Chabret (1888), Pérez Pujal (1968) i Iborra Lerma (1983). Nosaltres, pel que fa a aquest primer punt, ens hem servit de la documentació conservada a l'Arxiu del Regne de València (A.R.V.) –Real Acuerdo, 93–, la qual conté l'esmentat *Auto* i còpies dels diversos documents presentats a la Reial Audiència durant el llarg procés d'elaboració d'aquesta reglamentació.

⁸ També llavors els de Torres Torres havien cercat una solució pel seu compte. Intentaren bastir una nova sèquia pròpia, tot i que finalment l'Audiència, a instàncies de les demandes de Sagunt, hauria d'interrompre les obres. IBORRA LERMA (1983) dóna notícia d'aquesta anulació. La documentació original es pot consultar a l'Arxiu del Regne de València, Protocols de Ferrara, 3656, f.87.

L'Ajuntament d'Estivella exigí a Sagunt la reconstrucció de la sèquia Major i els donà un mes de termini per a desfer el vall que amenaçava les hortes de la vora nord del riu.

L'últimàtum d'Estivella provocà la intervenció del Reial Patrimoni. Branchat, amb la intenció de defensar els drets dels molins de Morvedre, exigí el manteniment del vall i l'Audiència autoritzà el repartiment de les despeses de reconstrucció de la sèquia Major, tal i com proposava Sagunt⁹. A més a més, hom va ordenar la realització d'una visura, la qual devia garantir una justa distribució de les quantitats a pagar per cada poble. El reconeixement de la sèquia Major fou encomanat a Jacobo Caamaño y Gayoso, qui, després de xifrar les obres de reconstrucció en 35.000 lliures valencianes, fou nomenat Jutge Executor dels treballs. El Reial Patrimoni passava així a convertir-se en mediador entre els pobles, imposant però, una solució que superaria les intencions inicials dels regants.

LA INTERVENCIÓ DE LA CORONA: L'AUTO DEL BUEN GOBIERNO

Les autoritats, lluny de restar satisfetes amb l'esmentada sentència, estaven decidides a resoldre de manera definitiva els problemes de gestió de la sèquia Major. La desfeta permetia establir una nova planta dins la sèquia Major i la corona no volia deixar passar l'oportunitat de reordenar un sistema complex i conflictiu. L'Audiència de València elaborà secretament l'esborrany del que hauria de ser l'*Auto del Buen Gobierno*: un extens document on s'estipulaven les reformes que havien de realitzar-se en la xarxa de regs, la futura organització de la Junta de Govern i els reglaments per al funcionament del sistema. L'*Auto* perseguia dos objectius. En primer lloc, pretenia anar més enllà d'una simple reconstrucció de la Sèquia Major, realitzant una completa reforma de la xarxa de distribució de les aigües. Es tractava en definitiva, d'una racionalització de les infraestructures hidràuliques que facilitaria la gestió reg. D'altra banda, l'*Auto* permetia una nova regulació jurídica del sistema, detallant totes les ordinacions necessàries per administrar el reg amb eficàcia.

L'esborrany de l'*Auto* fou primerament enviat a Sagunt. En contestació a l'Audiència, els regants de Sagunt mostraven llur voluntat de cercar solucions efectives i assenyalaven com a prova l'admissió de tots els pobles en la futura Junta de Govern –dins la qual fins llavors no hi havien tingut representació–. Per contra, s'oposaven al manteniment del privilegi d'Algar de prendre totes les aigües del riu que necessitaren. De més a més, demanaven la inclusió de diversos capítols, com ara el dret d'omplir els pous i cisternes de la vila fora del torn, la reglamentació de sancions als pobles de la conca alta de la vall, la delimitació de les terres amb dret a reg i el nomenament de sis sequiers per al seu terme.

L'Audiència acceptà totes aquestes demandes de Morvedre, la qual cosa provocà la immediata reacció de la resta d'usuaris. En efecte, Algar i els pobles de la Baronia presentaren sengles memorials rebutjant diversos aspectes de l'esborrany de l'*Auto*. Els representants d'Algar protestaren per ser tractats al projectat *Auto* amb els mateixos drets que la resta de comunitats del macrosistema, donat que legalment gaudien d'autonomia respecte de la resta de pobles de la vall¹⁰.

⁹ Branchat, des del seu càrrec d'assessor del Reial Patrimoni, actuava com un ferm defensor del regalisme hidràulic, compilant lleis i privilegis i intervenint en favor de la corona (BRANCHAT, 1784-1786). La documentació d'aquesta actuació es conserva a l'A.R.V., Batlia, Establiments, nº 1392.

¹⁰ Segons un privilegi reial atorgat per Jaume II el 5 de juny de 1306 i confirmat amb posterioritat per Felip II el 2 de desembre del 1585, Algar tenia dret a prendre aigües del riu Palància lliurement, pel lloc on els semblara més convenient i en la quantitat que ells consideraren necessària. A.R.V. Real Acuerdo, 93.

Per la seua banda, Torres Torres, Algímia i Alfara es negaren també a contribuir a les obres de reconstrucció, a més de mostrar-se disconformes amb l'esborrany de l'Auto. L'lur memorial davant l'Audiència esmenta també –encara que de manera imprecisa i amb escassa coherència– diversos acords establits amb Sagunt. D'una banda, al·legaven que la sentència de l'Audiència del 1783 havia deixat clar que Sagunt exercia el govern de la sèquia i per consegüent, les responsabilitats que d'ella se'n derivaren. D'altra, es negaven a acceptar que el sequier deguera ser veí de Sagunt i rebutjaven el sistema de distribució de l'aigua proposada¹¹.

Totes les protestes foren desestimades. L'Auto del Buen Gobierno, aprovat per l'Audiència i dictat pel Consejo de Castilla el 1798, responia bàsicament a un acord entre la corona i els morvedrins, que deixava malparats als senyors dels pobles superiors. La Junta de Govern romandria controlada pels de Morvedre, amb tres vocals de la vila i tres dels pobles superiors, assolint però la majoria els primers per la presència del sequier major, veí de la vila i el president que havia de ser l'alcalde de la mateixa¹². Els antics privilegis sobre l'aigua no foren considerats, tot i que en un primer moment l'Audiència s'havia plantejat respectar-los –tal i com s'esdevingué en el cas d'Algar–¹³. El sistema de reg, més enllà de la mera reconstrucció anava a reorganitzar-se sota una nova racionalitat, més favorable al Reial Patrimoni i que pretenia –sense aconseguir-ho– resultar menys conflictiva.

LA REFORMA DE LA XARXA DE REG I LA SEUA SIGNIFICACIÓ

L'Auto del Buen Gobierno també comprenia la realització d'algunes obres, les quals havien de suposar una completa reordenació del sistema. L'objectiu fonamental de la reforma era fundir les tres unitats de reg –Gausa, Vila i Major– en una mateixa xarxa. D'aquesta manera es podia simplificar la gestió i s'evitaven les nombroses pèrdues hídriques que causava la permeabilitat del caixer del riu.

Les obres se centraven en els assuts; modificant els elements claus de la xarxa hom podia aconseguir un canvi del sistema sense bastir noves sèquies. Les intervencions principals, per tal de connectar les tres antigues unitats, suposaven la reforma dels assuts de la Vila i de Gausa, els quals ara havien de servir per trasvassar aigua de la sèquia Major cap a les sèquies que d'ells es derivarien. Així mateix, calia procedir a l'elevació de l'assut d'Algar, per convertir-lo en el principal punt d'assortiment del sistema. D'ara endavant, l'aigua del macrosistema es recolliria en aquesta resclosa i descendiria per un caixer eixamplat fins als Arcs; en creuar l'aqüeducte, un nou braçal separaria la dotació de Gausa deixant-la caure sobre l'assut, des d'on seguiria el seu

¹¹ Els de la Baronia aportaven com a prova una concòrdia d'un nou tram de sèquia obert pels de Sagunt a Torres Torres el 18 d'octubre del 1298, en la qual constava que Sagunt havia de fer-se responsable de qualsevol dany que el canal provocara. També feren referència a una indeterminat acord assolit entre Sagunt i els tres pobles de la Baronia, segons el qual, donat que els de Sagunt necessitaven que la sèquia Major duguera aigua tots els dies, devien ser els morvedrins els que carregaren amb totes les despeses de la sèquia. A.R.V., Real Acuerdo. L.93.

¹² De l'Auto del Buen Gobierno es pot consultar una còpia manuscrita a l' A. R. V. (Real Acuerdo. L.93) i una impressa a l'Arxiu de la Diputació Provincial de València (A. D. P. V. E. 3.1. Caixa 23 Exp.356).

¹³ L'Auto conté un capítol dictat expressament per anular els antics drets d'Algar. És el novè: "Al lugar de Algar se le dará agua para el riego de sus heredades bajo las mismas reglas que a los demás pueblos regantes..." A.R.V. Real Acuerdo. L.93 i A.D.P.V. E. 3.1. Caixa 23 Exp.356.

curs tradicional (Figura 2). Les aigües de la sèquia Major tornarien a dividir-se més avall i una part d'elles creuaria l'assut de la Vila –que amb el temps es convertiria en un sífó– per tal de regar les partides de la vora sud del riu. Ambdues rescloses quedaven doncs destinades a servir de pas per a les aigües de la sèquia Major i sols funcionarien com a assuts per tal d'aprofitar les aigües de les revingudes¹⁴. A més a més, l'Auto considerava la reconstrucció de l'assut d'Estivella, el qual també es dedicaria a la captació de cabals extraordinaris.

L'Auto, emperò, no especificava la qüestió més important, el repartiment de l'aigua. Fins llavors, l'aigua de la sèquia Major es repartia d'una manera un tant arbitrària; només s'atenia al criteri del sequier major, veí de Morvedre. Tanmateix, la nova normativa proposava una distribució proporcional a les fanecades regades per cada poble, superfícies que no es deurien ampliar i que es fixarien mitjançant un sogueig. D'una banda, es tractava d'un sistema més racional, que pretenia evitar les constants picabaralles fixant dotacions quantificables. Però d'altra, l'Auto reconeixia l'interés en millorar els regadius de Sagunt front als de la resta del sistema¹⁵:

“sucede que a las veces los de la Baronia de Torres Torres, por no tener viñedos ni olivos, no la necesitan [l'aigua] y aprovecha a los de Murviedro, que abundan en estos frutos, que con otro riego pueden asegurarla con ventaja experimentada”

La intenció del sogueig era requalificar la superfície irrigada a Morvedre, amb la inclusió d'una gran quantitat de terres de la vila reial que històricament sols gaudien d'aigües sobrants¹⁶. D'aquesta manera, el sogueig resultava molt beneficiós per a Sagunt. Els treballs de mesuratge foren dirigits pels experts Francisco Aparisi i Tomás Vilanova, els quals atorgaren a Morvedre un total de 56.705 fanecades front a les 7.151 dels pobles¹⁷. Segons denúncies dels sobirans, el sogueig havia inclòs terres plantades amb arbres i vinyes, equiparant-les amb l'horta. A Morvedre, el nou sogueig establia una distribució quasi equitativa entre les tres partides inferiors del terme, amb 19.602 fanecades Montíber, 18.777 la Vila i 18.326 Gausa, totes elles amb el mateix dret a reg. Fins llavors, les partides de Gausa i Vila havien depés totalment dels seus assuts, per la qual cosa comptaven amb un nombre menor de terres en reg permanent. Els autèntics beneficiaris de l'Auto foren doncs els regants d'aquestes dues partides, els quals podrien transformar els seus conreus gràcies a l'arribada de dotacions més regulars¹⁸.

La distribució de l'aigua a partir de les superfícies del sogueig de les terres fou també elaborada per Aparisi i Vilanova. Els experts optaren per establir un sistema de

¹⁴ A.R.V., Real Acuerdo, 122.

¹⁵ A.R.V., Real Acuerdo, 93 i A.D.P.V. E.3.1. Caixa 23 Exp.356.

¹⁶ Un procés semblant es donà a la sèquia Reial del Xúquer al segle XVIII. Els soguejos del 1743-44 i 1793-94 serviren per legalitzar una ampliació de fet de la superfície regable. Per a més detalls veure FAUS PRIETO (1992) i PERIS ALBENTOSA (1993). Aquesta transformació caldria situar-la dins l'expansió agrària valenciana dels segles XVIII i XIX (ARDIT, 1993).

¹⁷ Francisco Aparisi i Ferrandis havia estat des de 1764 agrimensor titular de la ciutat de València. Fou també síndic de la sèquia de Favara i tingué una participació destacada –d'entre molts altres projectes– en la construcció de la segona secció de la Sèquia Reial del Xúquer. Quan codirigí els treballs del sogueig a Morvedre comptava ja amb 68 anys d'edat. L'elecció d'un expert tan prestigiós denota l'interés de la corona en aquesta iniciativa. Per a més detalls veure els treballs de FAUS PRIETO (1992, 1995).

¹⁸ A.R.V., Real Acuerdo, 93 i A.D.P.V. E.3.1. Caixa 23 Exp.356.

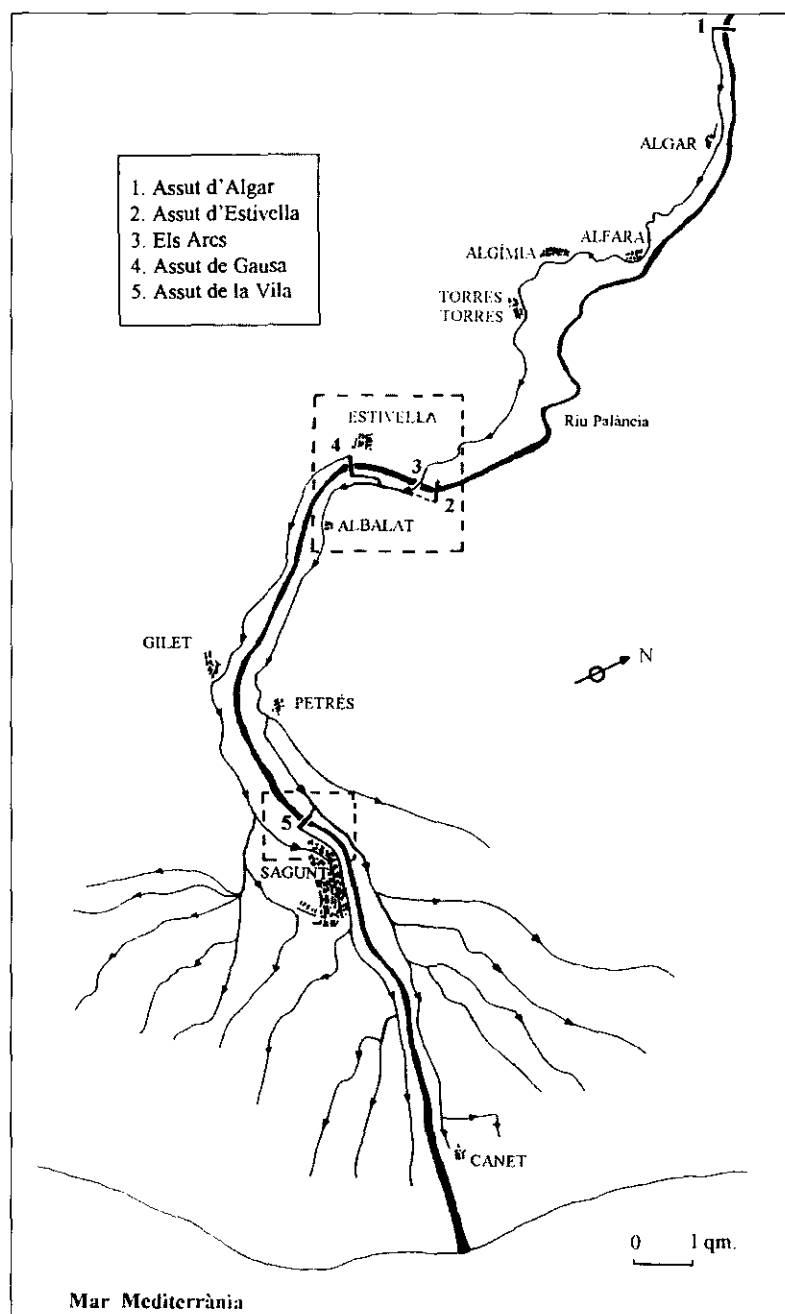

Fig. 2. Sistema de reg després de l'Auto

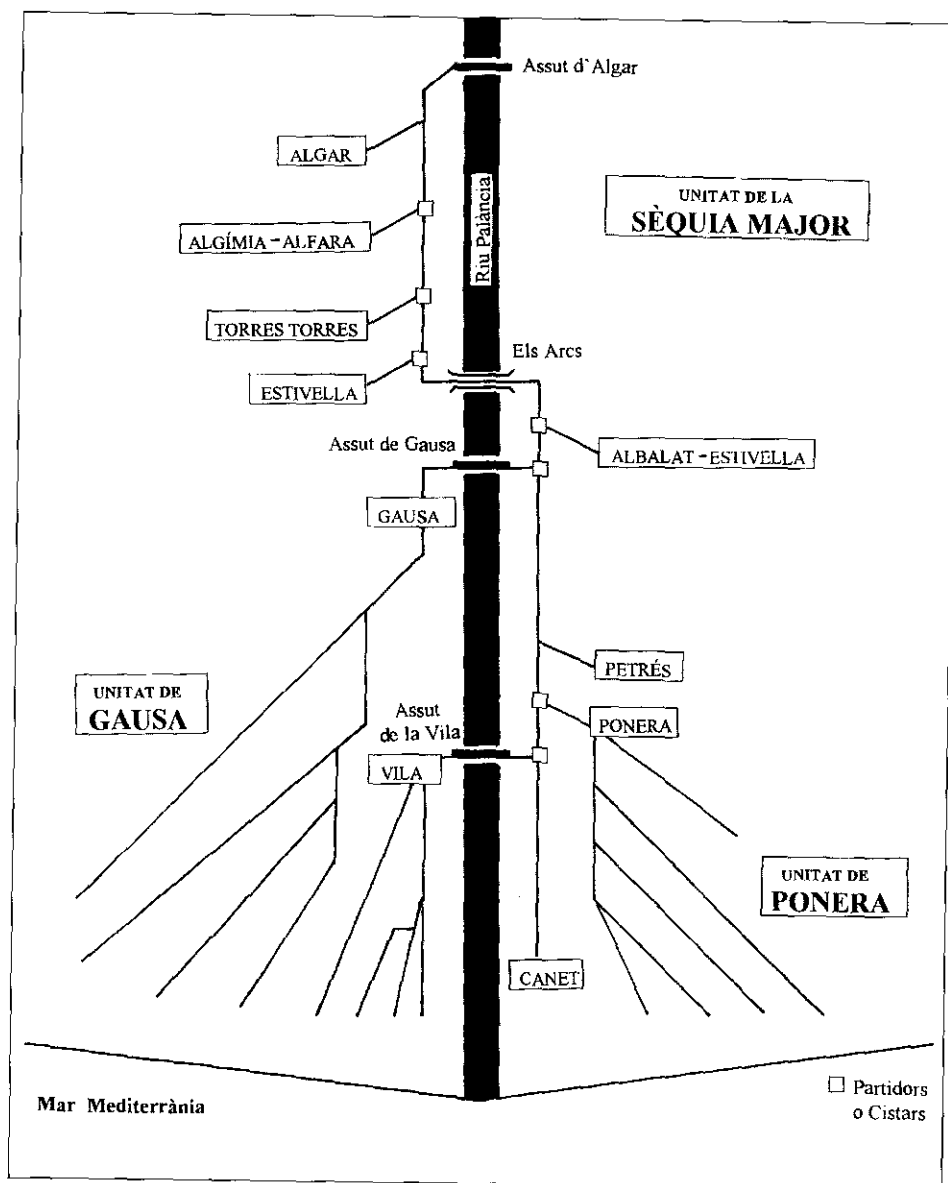

Fig. 3. Croquis del sistema de reg després de l'Auto de Buen Gobierno

Foto 1. Sistar dels arcs a Estivella.

tandeig, malgrat confesar –en llurs declaracions la comissió del Consell de Castella– les dificultats de càlcul. El nou sistema de distribució establia tres unitats de tanda, la sèquia Major –del portell del Molí d’Algar al de Petrés–, la sèquia de Gausa –del portell d’Albalat cap avall– i la de Ponera –del de Petrés avall–, les quals funcionaven de manera autònoma (Figura 3). Les tres unitats regaven quasi sempre simultàniament, tandejant l’aigua entre els seus rolls i boqueries en un cicle de quinze dies.

Per racionalitzar el repartiment, tots els partidors de la sèquia Major havien estat revisats i els seus tamanys fixats segons les fanecades soguejades. Als principals partidors –consolidats amb carreus i tancats amb una nau o una caseta de pedra i argamassa, amb reixes als caixers– sols hi tindria accés el sequier major (fotografies 1 i 2)¹⁹. De tal manera, hom mirava d’evitar les contínues picabaralles a propòsit dels elements estratègics del sistema de reg.

Totes aquestes obres es realitzaren entre el 1801 i el 1808, encara que posteriorment es dugueren a terme algunes millores en trams concrets de la xarxa. En aquest sentit, el 1817 una comissió de tècnics va engegar una important reforma en les partides septentrionals de Sagunt, la qual no havia estat expressament proposada per l’*Auto*. Aquestes millores consistien en la transformació de la xarxa de sèquies de la partida de Montíber, per tal d’aconseguir una major eficàcia en la distribució del reg. El braçal situat a major altura –Ponera– s’amplià per rebre més cabal i es connectà als braços de Palmosa, Torreta i l’Almardà, els quals d’ara en davant rebrien l’aigua de Ponera i no de la Sèquia Major (Figura 4). Es passava així d’un sistema palmejat a un altre ortogonal, en el que

¹⁹ A la vall de Segó, on aquestes casetes s'utilitzen d'ençà el segle XVII són conegudes com "sistars". La localització d'aquests sistars es pot comprovar a la figura 3.

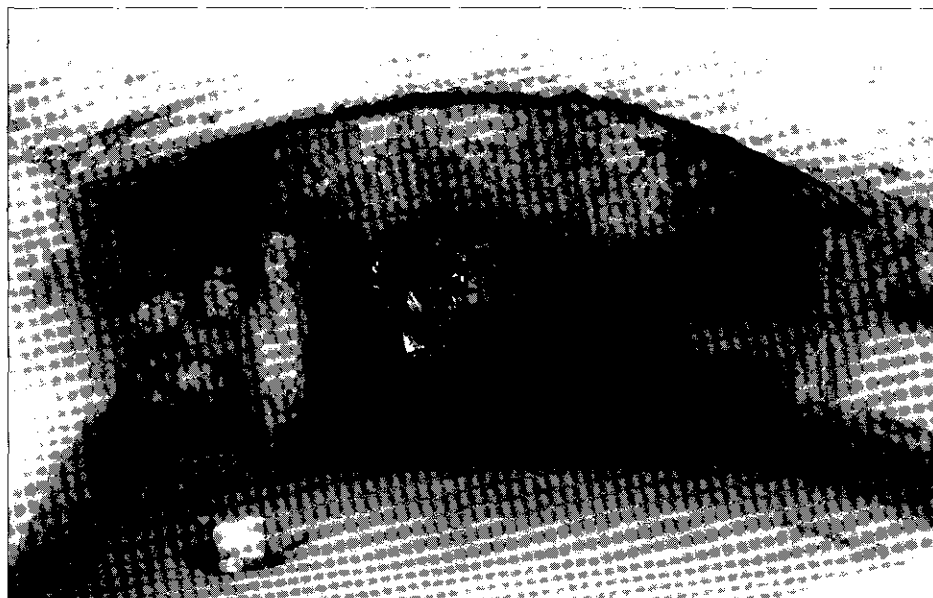

Foto 2. Interior del sistar de Sèquia de la Vila. Divideix els cabals d'aquesta sèquia i els de Canet (esquerra).

Ponera esdevenia la sèquia mare de l'àrea, mentre que la sèquia Major –tot i conservar l'antiga amplària– es limitava, des del partididor de la Vila, a portar les dotacions de Canet²⁰.

Conflictivitat i ineficàcia de l'Auto

L'*Auto del Buen Gobierno* suposava que l'autoritat reial seria suficient per consolidar els canvis. Per tal de garantir la correcta conducció de les obres hom nomenà un jutge protector de la sèquia, el qual retenia part de les atribucions de la junta de govern fins que s'enllestiren els treballs i s'acordara la composició definitiva d'aquesta junta. Tanmateix, aquest càrrec tutorial –prova de les dificultats que acompanyaren a l'establiment de l'*Auto*– romangué fins 1827.

L'acompliment dels diferents apartats s'endarrerí especialment a causa de les contínues interrupcions bèl·liques. Els corresponents buits de poder eren aprofitats pels regants superiors, en oberta oposició a un *Auto* al qual no s'havien inclòs la major part de les seues demandes i exigències. Fonamentalment, els pobles sobirans defensaven

²⁰ A.R.V., Batlia, Establiments, n° 2805. Es podria pensar que la desviació de cabals cap a la sèquia de Ponera haguera pogut perjudicar als molins de la Batlia –situats aigües avall del partididor que dóna origen a Ponera–, tanmateix la pèrdua d'aquests cabals, es compensava pel guany que suposaven les aigües que anaven l'assut de la Vila. En aquest sentit, és molt significatiu que no s'establís cap molí a la sèquia Major aigües avall del punt on es dóna aigua a la sèquia de Vila, puix des de la reforma del 1817 només circulen les aigües de Canet per aquest tram de la sèquia. Veure Figura 5.

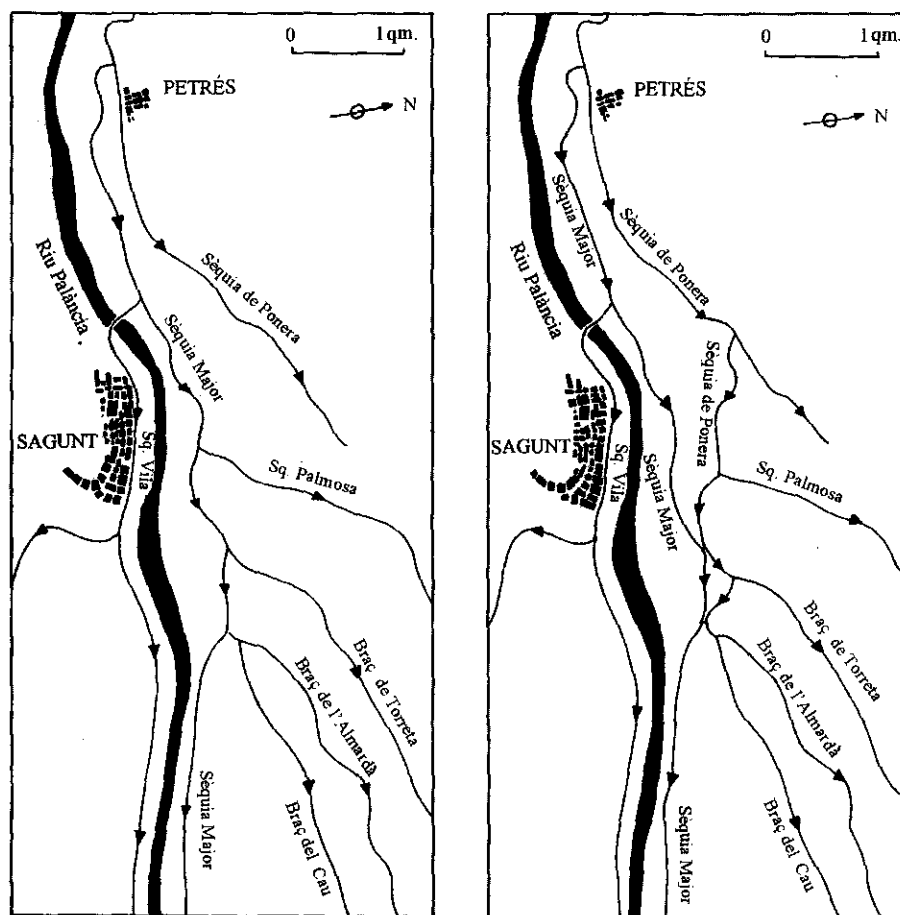

Fig. 4. Reforma de la sèquia Major de 1817.

un manteniment de la distribució segons les fanecades d'horta, donat que a causa de les limitacions topogràfiques difícilment podien aspirar a transformar els seus secans. A més, els resultats del sogueig també influïen en la distribució de vocals dins la Junta de Govern, on quedaven en minoria. Així mateix, denunciaven els abusos de Morvedre a l'hora d'omplir les cisternes de la vila fora de torn, per al que proposaven una mediació superior. També exigien que no s'instal·laren els nous partidors sense una resolució del plet sobre la forma de fer el sogueig i exposaren raonadament que la reconstrucció de l'assut d'Estivella i el manteniment del de la Vila sols generava beneficis a Morvedre. Damunt, els nous partidors impedièn que els pobles superiors es beneficiaren de les crescudes del riu, per la qual cosa demanaren la instal·lació de boqueres i

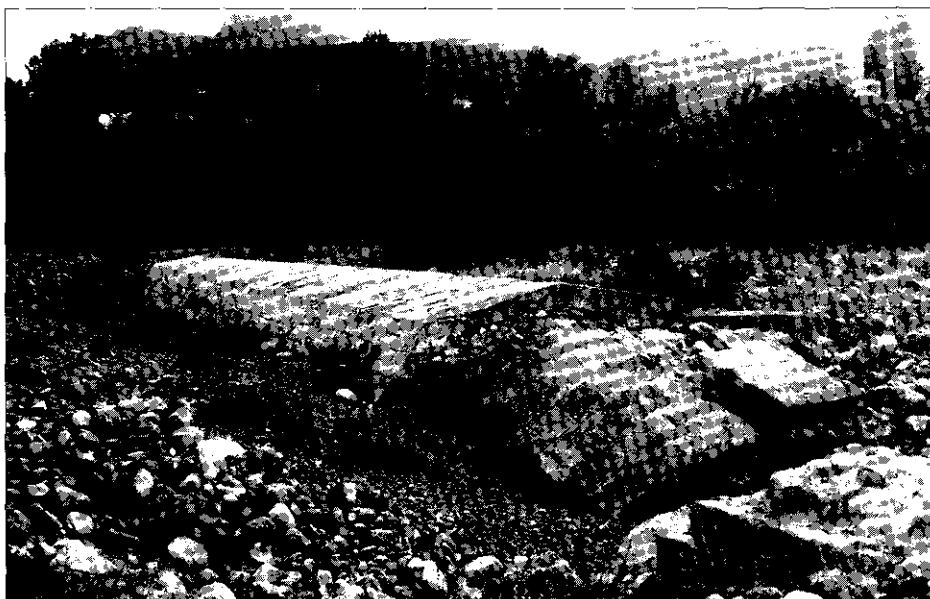

Foto. 3. Restes de l'assut de Gausa a Estivella.

rolls addicionals per aprofitar els cabals extraordinaris. La protesta uní a tots els pobles de la Baronia²¹.

La ferma oposició dels pobles augmentà la conflictivitat i els plets seguits a l'Audiència endarreriren l'establiment d'un sistema definitiu²². Al 1817 el plet principal encara no s'havia resolt, però finalment la Reial Audiència acceptà la distribució resultant del sogueig, apostant per ampliar la superfície de reg permanent en perjudici dels pobles de la vall²³. Per contra –en un plet paral·lel– Algar aconseguí mantindre el seu privilegi de fer parada a la sèquia Major per tal de desviar la major part de les aigües cap als seus molins i artefactes. Aquesta última sentència entrava en contradicció amb *L'Auto*, però donat que no afectava als regants fou aplicada²⁴.

Les protestes dels pobles sobirans contrasten amb la defensa de *L'Auto* per part dels morvedrins. No resulta doncs sorprenent que els pobles superiors –segons denúncia Morvedre el 1816– aprofitaren els vuit anys de guerra per a obrir noves boqueres a la sèquia i arruïnar moltes de les obres que s'havien fet al període 1801-1808²⁵.

El 1820 els treballs de reparació de la sèquia permeteren posar en marxa el nou sistema, però la revolució liberal fou també aprofitada pels pobles superiors per a "entre-

²¹ A.R.V, Real Acuerdo. L.112, foli 7v i 624.

²² A.R.V., Batlia, Establiments, nº 2805.

²³ A.R.V., Real Acuerdo. L. 112. f.624. i A.D.P.V, E.3.1., Caixa 118.

²⁴ A.R.V, Batlia, Establiments, nº 2586, f. 184v.

²⁵ A.R.V., Real Acuerdo, L. 111. F 735 i Batlia, Establiments. nº2805.

garse a continuas usurpaciones", retardant tres anys més l'aplicació de l'Auto. Finalment el 1826 la Junta de Govern –controlada per Morvedre– obtingué competències plenes de mans del jutge protector. El traspàs de poder provocà un notable augment de la conflictivitat al sistema, què podem entendre com una forma de protesta dels pobles sobirans. En aquest mateix any, la Capitania General, alarmada pels robatoris d'aigües, la violència verbal contra els encarregats de la distribució i les mostres de "*su criminal decisión en favor del abolido sistema*", envià una columna de 120 homes a Estivella, Alfara i Algímia i manà empresonar l'Alcalde i alguns veïns d'Estivella. Segons denuncià la Junta de Govern, els furts havien assolit una organització inaudita²⁶:

"Tumultuosamente [...] obstruyen la acequia unos, les sostienen otros con las armas en la mano y riegan los demás"

La ira dels regants sobirans es manifestava amb especial intensitat sobre els nous partidors –els sistars–, que foren objecte de diverses manipulacions i atemptats. Les portes de les casetes o naus foren destruïdes, de manera que es podia accedir lliurement a les boqueres. Aquestes sovint s'embussaven amb branques i brossa que els regants calaven sobre les reixes, desviant les aigües cap a les seues sèquies subalternes. El tamany dels rolls i partidors fou també ampliat il·legalment, en ocasions amb tanta habilitat que ni el mateix sequier major se'n adonava.

L'any 1827 els clams dels jussans es dirigiren contra Estivella i Albalat. Aquests havien construït una parada al riu, amb la qual es pretenien desviar les aigües sobrants cap a una nova sèquia a la partida del Sàbato. Dita construcció havia estat planejada pels dos pobles de forma oberta, realitzant l'acord davant notari i especificant la distribució de les despeses. Es tractava en certa manera, d'un intent per poder gaudir dels cabals de creiscuda dels que ja disfrutava Morvedre gràcies als assuts de la Vila i de Gausa²⁷. L'acció pot doncs ser entesa amb una intenció reivindicativa, ja que l'única obra prevista per l'Auto que llavors no s'havia enllestit, era un assut d'aprofitament de tèrboles projectat precisament al lloc on els d'Albalat i Estivella havien bastit la parada. Per aquesta raó els pobles superiors havien demanat el 1824 la suspensió del pagament de les obres de l'Auto fins la conclusió de totes les planejades²⁸. També al 1824, els pobles sobirans –llevat de Petrés– reiteraren bona part de les protestes que venien mantenint d'ençà de l'aprovació de l'Auto, especialment pel que feia a la distribució dels cabals entre els pobles i a la forma en que es desenvolupaven les reunions mensuals de la Junta de Govern, molt desfavorable als seus interessos²⁹.

A gairebé trenta anys de l'aprovació de l'Auto l'absència de consens entre els regants havia provocat una autèntica militarització del sistema. El reg estaria, durant les dècades següents, constantment controlat per la tropa armada, per tal d'assegurar la distribució acordada al sogueig de 1800. L'exèrcit vigilava també la neteja de la sèquia, el cobrament de multes i altres aspectes de l'ordenació del regadiu³⁰. Aquesta militarització sols s'enten pel greuge que suposava el nou sistema per als regants supe-

²⁶ A.R.V., Real Acuerdo. L.121. ff. 118 i 412.

²⁷ A.R.V., Escribanías, 1827, f.119 i A.R.V., Protocolos Ferrara. 3674. f. 50.

²⁸ A.R.V., Real Acuerdo, L. 119, f.24v i L.120 f.98v.

²⁹ A.R.V., Real Acuerdo. L.122.

³⁰ Per exemple el 1843. Veure A.D.P.V., E.3.1. Caixa 46.

riors. La situació anava més enllà del nivell de resposta individual perfectament assumible pel sistema –pròpia per exemple de l'agricultor que rega fora de torn per a salvar la seua collita–; es tractava d'una resposta organitzada, fruit de la col·laboració de diversos pobles –encapçalats per les seues autoritats– la qual forçà una intervenció aliena al sistema.

Les ordenances municipals de Sagunt

El nou sistema de repartiment de les aigües, que mirava d'igualar el dret de les terres regables de Morvedre, féu necessària una reforma de la distribució municipal de l'aigua³¹. El 4 de desembre del 1840, l'Ajuntament designava una comissió formada per experts locals, als quals se'ls va encomanar la redacció d'una nova reglamentació de reg.

Calia subsanar certes deficiències que presentava el sistema de repartiment en vigor. Si bé segons l'esmentat *Auto* totes les terres amb dret a reg estaven legalment equiparades, la situació real era diferent, ja que en temps d'estiatge sempre eren els mateixos camps –els situats als extrems del sistema– els que restaven sense aigua suficient. L'objectiu fonamental doncs, era assolir un sistema de distribució que eliminés les desigualtats entre terres amb un mateix status legal. Així mateix, hom volia "*evitar las muchas pérdidas de agua que se experimentan en los frecuentes transposos de unos brazales a otros y disputas continuas que se originan en la preferencia de los campos*"³². Es tractava, en definitiva, de donar un pas més en la racionalització del funcionament del sistema.

El nou reglament fou aprovat el 29 de desembre i començà a aplicar-se l'1 de gener següent³³. La primera disposició insistia en la igualtat del dret a reg de totes les terres, tot i fer una significativa excepció que reconeixia –només a escala municipal– l'existència d'uns privilegis històrics:

*"Artículo 1.º. Todas las tierras de riego de este término que fueron comprendidas en la medición de este termino que se livró a virtud del Auto de Buen Gobierno[...] tienen igual derecho al agua [...] pero por una costumbre inmemorial y el consentimiento unánime de los interesados, son preferidas las tierras campas a las arboladas"*³⁴

³¹ La documentació d'aquest projecte es conserva a l'Arxiu de la Diputació Provincial de València (A.D.P.V., E. 3. 1., Caixa 36, Expedients 547 i 548), mercè a una reclamació presentada per diversos propietaris que havien gaudit d'una posició privilegiada dins el sistema tradicional de distribució. Els afectats, regants de la partida de Palmosa, formalitzaren la protesta el març del 1842, puix en aplicar-se la nova reglamentació, havien vist perjudicada la seua collita de dacsa. Les seues protestes foren considerades per la Diputació, la qual, dos mesos després, va suspendre cautelarment l'aplicació de la nova normativa. L'Ajuntament, mirà d'arribar a un acord amb els afectats sense obtindre resultats positius. Tanmateix, una volta es revisà la documentació presentada per l'Ajuntament, les autoritats provincials desestimaren les reclamacions dels regants i reafirmaren els acords presos dos anys abans per la corporació municipal.

³² A.D.P.V., E. 3. 1., Caixa 36, Expedient 547, f.43-44.

³³ Malauradament, d'aquestes ordenances només es conserven alguns capítols -l'1, 3, 4, 10, 13, 14 i 15- transcrits íntegrament en l'esmentada documentació. A.D.P.V., E.3.1., Caixa 36, Expedient 547, f.43-44.

³⁴ A.D.P.V., E.3.1., Caixa 36, Expedient 547, f.43. Aquest fet posa en evidència el greuge que suposava l'Auto per als pobles de la vall.

Les ordenances dividien les tres sèquies principals en tres "distritos", herència de les partides regades per les tres sèquies de l'anterior sistema. Aquests tres polígons o unitats de reg serien delimitats i amollonats i seguirien un rigorós ordre de reg. Cada any, una de les tres unitats començaria a regar des del camp que s'haguera quedat sense fer-ho l'any anterior i donaria posteriorment el torn a la següent, passant l'aigua de camp en camp. D'aquesta manera, s'eliminava la possibilitat de foren sempre les mateixes terres les que restaren seques. L'única excepció era l'omplida de les cisternes i pous de la vila, durant la qual el reg quedava aturat.

L'Ajuntament havia contemplat també diverses reformes de les infraestructures de reg, per tal d'adequar-les al nou sistema de distribució:

"Artículo 4. Así mismo [...] se dispone que [...] se hagan los brazales o hijuelas por una comisión de sugetos inteligentes bajo un plan fijo que determine la ancharia y profundidad que deba tener cada clase de ellos, componga los cajeros flojos y haga los boquetes y partidores firmes con la ancharia proporcionada que corresponda"

Malauradament, no ha quedat constància documental dels possibles treballs realitzats. Aquest sistema de distribució de l'aigua, més igualitari, es consolidaria amb el pas del temps, en no interferir amb les ordenances generals aprovades vint anys després.

LA SUPERACIÓ DEL MONOPOLI MOLINER

Al llarg del període foral i durant bona part del segle XVIII, l'activitat molinera havia mostrat al Camp de Morvedre una notable estabilitat. La Batlia de Morvedre, que comptava amb quatre molins a les acaballes del segle XIV, només havia augmentat aquesta xifra en un molí quatre cents anys després i a la majoria dels pobles sobirans de la sèquia Major sols funcionava al segle XVIII el vell molí feudal (Figura 5)³⁵. L'absència de nous establiments es devia fonamentalment, al control monopolístic exercit sobre la mòlta, però també a una situació de relatiu estancament demogràfic.

Els molins fariners suposaven un percentatge molt important dels beneficis fiscals i romanien sota control de la corona o dels nobles. Aquest control es materialitzava mitjançant un doble monopoli als senyories territorials, on la noblesa s'arrogava el dret d'establiment i obligava els vassalls a moldre als molins dominicals. A les senyories de la comarca, els senyors acostumaven a mantindre la propietat d'un únic molí, com a forma d'assegurar-se un millor control. Al reialenc, els drets forals garantien el dret dels vasalls d'anar a moldre allà on volgueren, tot i que aquest dret fou retallat posteriorment a Morvedre. El mateix monarca gaudia de la possessió de forns i molins, tot i que altres artefactes hidràulics –com ara les almàsseres– tenien llibertat d'establiment sota el pagament d'un cànon anual al Reial Patrimoni³⁶.

Nogensmenys, durant la primera meitat del XIX l'activitat molinera va experimentar un canvi espectacular al Camp de Morvedre. Entre 1776 i 1861, el nombre d'artefactes hidràulics es va duplicar, de resultes de la liberalització de la mòlta. L'estratègia

³⁵ IBORRA LERMA (1983), pàg. 257. A.R.V. Batlia, Llibres, 293, f. 139 i Batlia, Establiments, n°2545.

³⁶ Els drets de la Batlia de Morvedre limitaven la quantitat de blat que es podia moldre al molí del senyor de Gilet. IBORRA LERMA (1983), pàg. 281.

de reconstrucció patrimonial –engegada per la corona– es troba en l'origen d'aquest desenvolupament extraordinari de la molinaria.

UNA NOVA POLÍTICA PATRIMONIAL VERS ELS ESTABLIMENTS MOLINERS

A la segona meitat del segle XVIII, la forta pressió contra els monopolis senyorials. –protegitzats per diversos particulars i encaminada a assolir nous establiments– coincidí amb la política de reconstrucció del Reial Patrimoni. La corona reivindicava la propietat directa de les aigües corrents i s'arrogava el dret exclusiu d'establiment d'artefactes a rius i sèquies, discutint així el monopoli sobre els establiments que els nobles mantenien als senyorius³⁷.

En un primer moment, les peticions de nous establiments foren molt escasses a la sèquia Major, on tan sols els veïns d'Alfara protagonitzaren un intent abans del canvi de segle. La concessió del permís es féu efectiva el 1776, després de superar un peritatge de la Batlia i de comprometre's a fer efectiu el pagament d'un cànon anual al Reial Patrimoni –en concepte d'ús de les aigües–. El procés previ a la concessió del permís es va desenvolupar d'amagat i la baronessa de Torres Torres sols en tingué notícia quan ja s'havia començat la construcció del molí, la qual només pogué aturar als tribunals. El Reial Patrimoni estava interessat en la concessió, donat que el cobrament dels cànon pels nous establiments augmentava notablement les seues rendes. Així, la pròpia Batlia el 1805, malgrat la sentència inicial contrària, urgí al municipi per tal que enllestira les obres de l'artefacte³⁸.

El desgavell provocat per la guerra i l'abolició dels monopolis senyorials decretada per les Corts de Cádiz, marquen l'inici del període expansiu de la molla a la Sèquia Major³⁹. Als primers anys del segle XIX es produeix un augment espectacular del nombre de molins, que es constata sobretot a partir de les denúncies dels antics senyors. La superació dels drets "privatius i prohibitius" dels senyorius eliminà els antics impediments jurídics, però no comportà un canvi en l'actuació de la Batlia. La concessió de permisos d'establiment eren els mateixos, un peritatge tècnic i el pagament d'un cànon en concepte d'ús de les aigües de la corona. El peritatge afavoria una situació de plena competència entre els establiments. Hom podia establir qualsevol artefacte sempre que la seua localització es fera en terres pròpies i no afectés als regants, ni al funcionament de cap altre artefacte.

La restauració de la monarquia borbònica mantingué –de manera excepcional– la dissolució dels monopolis decretada per les corts de Cadis, mitjançant la promulgació d'una reial cèdula al setembre de 1814. Aquesta decisió consolidà la política de reconstrucció patrimonial encetada dècades abans. El Tribunal de la Contaduria de la Batlia de València explicava al 1819 a un plet tota la significació de la citada reial cèdula⁴⁰:

"La mente de S.M. fue cortar las cadenas de esclavitud que por tanto tiempo oprimieron a sus vasallos; fomentar la industria y proteger al comercio; arrancando para ello de manos de los

³⁷ ARDIT, M. (1993) i PÉREZ MEDINA, T.V. (1996). En aquest sentit, ja hem destacat la importància dels treballs de BRANCHAT (1783-1786) com a compilador dels drets del Reial Patrimoni.

³⁸ A.R.V Batlia, Establiments, nº 980. El cas, ja fou analitzat per IBORRA LERMA (1983), pàg. 291.

³⁹ En altres zones del país –com ara a les valls del Vinalopó (PÉREZ MEDINA, 1996)– l'expansió de la molinaria s'enceta a la segona meitat del XVIII, de resultes de l'interès del Reial Patrimoni en millorar les seves rendes. A Morvedre, en canvi, el procés es retardà fins al segle XIX, puix la Batlia havia estat arrendada a un particular (FERRI-SANCHIS, en premsa).

⁴⁰ FERRI, M. i SANCHIS, C. *Op.Cit.* Hem transcrit el document sencer a l'apèndix d'aquest article.

poseedores la facultad y odioso privilegio de ser los árbitros en la construcción de artefactos [...] y de aquí es que su magestad no distinguiera privilegio alguno exclusivo; de todos habló en la citada real cédula y así ha sido interpretada. En su cumplimiento cientos de establecimientos han sido concedidos en varios pueblos en que antes se disfrutaba por algún tercero la facultad privativa o prohibitiva sin que sirviera de mérito la contradicción que algunos opusieran"

La fi dels drets de monopoli sobre artefactes perjudicà greument els interessos econòmics dels senyorius. Els antics forns i molins perderen bona part del seu valor en passar a la nova situació de competència. Molts senyors acceptaren la situació fins i tot sense pletejar contra els nous establiments. Així, es pogueren bastir nous artefactes amb plena llibertat als senyorius d'Albalat, Estivella, Petrés o Torres Torres. El molí d'Alfara es construí ja sense l'oposició del baró de Torres Torres⁴¹.

Els senyors tan sols aturaren o perjudicaren els nous establiments fent ús d'ardits legals. Així els frares de la Mercè, senyors d'Algar, no pogueren impedir l'establiment d'un molí al seu terme, però almenys aconseguiren l'ús preferent dels cabals gràcies a un antic privilegi⁴². Més complexa fou l'ofensiva jurídica del Comte de Gausa –D.Miguel de Múzquiz–, propietari de la Batlia de Morvedre, contra els nous establiments. Múzquiz aconseguí el tancament preventiu dels dos nous molins en un procés que s'allargaria durant vint anys. El plet –de dubtosa legalitat i ple de denúncies de coacció contra el Comte–, detingué l'establiment de nous molins a Morvedre amb el manteniment del control sobre la mòlta⁴³. No obstant això, els intents d'evitar els nous establiments sols aconseguirien alentir un procés imparable. Fet i fet, amb l'abolició dels monopolis els senyors havien perdut tota possibilitat d'obligar als vassalls a moldre als seus molins, de manera que la lliure competència es feia efectiva en qualsevol dels casos possibles.

LES CONSEQÜÈNCIES DE LA LIBERALITZACIÓ DE LA MÒLTA

La molinaria resultava, doncs, un gran atractiu per a la iniciativa privada. Bona prova d'això és la multiplicació dels artefactes entre 1800 i 1850 (Quadre 1 i Figura 5). La tendència majoritària fou l'establiment d'almenys un nou molí en cadascuna de les viles que ja tenien molí senyorial, encara que en algun cas –com ara a Estivella– les xifres es disparen. El mercat, emperò, s'encarregaria de regular l'excessiva competència dels primers anys de liberalització, fins i tot alguns particulars denunciaren altres establiments. A Torres Torres per exemple, el Reial Patrimoni hagué d'intervindre en la disputa entre dos propietaris que pretenien localitzar els seus molins en punts massa pròxims. En aquesta ocasió, l'administració sols autoritzà a un dels sol.licitants⁴⁴.

⁴¹ A.R.V., Batlia, Establiments, n°980, apèndix, n°387 i Arxiu Municipal d'Estivella V.1.2. Caixa 2 224038.

⁴² El nou artefacte emperò, va entrar en conflicte amb el molí senyorial, puix durant els estiatges, la parada d'aquest últim feia minvar el cabal que arribava al nou establiment. L'Audiència confirmà el dret dels senyors a fer l'esmentada parada i fallà en contra del nou molí, el qual hagué de funcionar posteriorment amb aquesta tara. A.R.V., Batlia, Establiments, n°2582.

⁴³ FERRI, M. i SANCHIS, C. *Op.Cít.* on apareix detallada tota l'evolució del plet.

⁴⁴ Documentada per J. CORBALÁN DE CELIS (1993). S'ha de fer notar que entre els nous propietaris de molins hom troba tant camperols com personatges relacionats amb esglaons inferiors de l'administració. Una part molt significativa dels nous propietaris són moliners de professió, els quals realitzaren nous establiments o bé adquiriren els vells molins dels senyors.

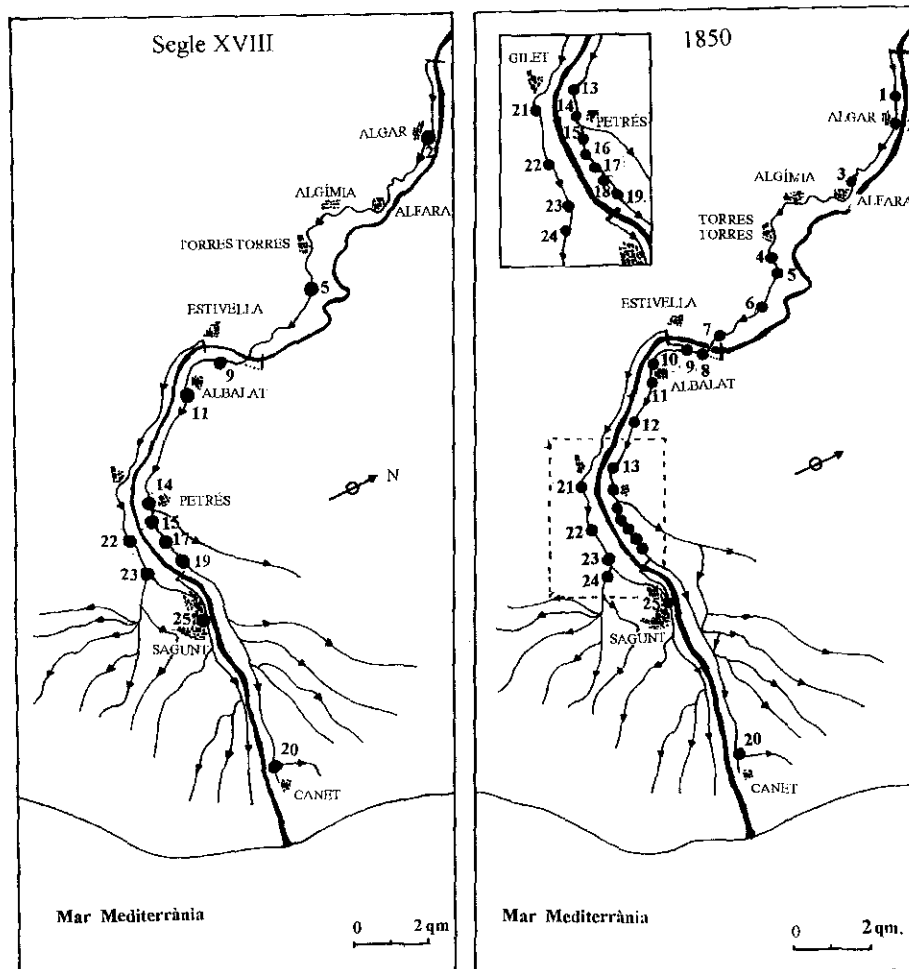

Fig. 5. Molins de la sèquia Major de Morvedre

1. Molí de Dalt 2. Molí d'Algar 3. Molí d'Alfara 4. Molí de Penya 5. Molí de Torres-Torres 6. Molí Vano 7. Molí del Francès 8. Molí Nelo 9. Molí "Catxa" 10. Molí Vell
11. Molí Canut 12. Molí la Frau 13. Molí dels Coets 14. Molí Malany 15. Molí de Leonor 16. Molí de Ramon 17. Molí de Moret 18. Molí de les Pintes 19. Molí de Na Palaua 20. Molí de Canet 21. Molí de Gilet 22. Molí de Figueroles 23. Molí de Gausa 24. Molí de Penya 25. Molí de la Vila

Quadre 1: Evolució dels molins hidràulics a la sèquia Major de Sagunt⁴⁵

Pobles	s.XVIII	1850	1879
Algar	1	2	2
Alfara	-	1	1
Algímia	-	-	-
Torres Torres	1	2	2
Estivella	1	4	3
Albalat	1	2	2
Gilet	1	1	1
Petrés	1	5	6
Morvedre	5*	7	6
Canet	1	1	-
Total	12	25	23

Les xifres, recollides per Madoz vora 1850 registren la màxima densitat de molins a la sèquia Major. En anys posteriors, es donaria un lleuger descens del nombre d'artefactes, una davallada que s'accentuà a mesura que els conreus comercials guanyaren importància. Sols en els moments de màxima activitat molinera es detecten algunes tensions entre moliners i regants. Llavors, les parades dels vint-i-cinc molins –que podien arribar a funcionar simultàniament– provocaven certes distorsions en la distribució d'aigües. Alguns camperols rebien menys cabal del que tenien assignat, per la qual cosa la Junta de Govern de la sèquia Major ordenà la construcció d'almenares a l'entrada dels molins. A més a més, hom acordà la imposició de fortes multes als moliners que, fent parades, provocaren la pèrdua de cabals a algun regant, seguint així l'exemple de les sèquies del Túria⁴⁶.

Aquests problemes sols se solucionarien amb la transformació de la distribució de reg que introduiria l'administració liberal moderada a mitjans segle XIX. Aleshores, l'extensió del tandeig a la totalitat del sistema tingué un efecte negatiu sobre els molins situats en posicions terminals, els quals rebrien aigües sols en determinats dies. La nova distribució dels cabals motivaria la desaparició d'alguns molins –com s'esdevingué en el cas de Canet–, així com la reducció dels nous establiments.

LES INTERVENCIIONS DE L'ADMINISTRACIÓ LIBERAL

El restabliment dels decrets de Cádiz i l'activitat legisladora liberal dels anys trenta generaren un clima polític molt favorable a la reordenació del sistema de reg morvedrí⁴⁷. L'administració liberal, dotada de cosos tècnics ben formats i mercè a la concen-

⁴⁵ Dades de 1850 a P. MADDOZ: "Diccionario Geografico Estadístico..." Madrid, 1850. Edició 1979. Dades de 1879 a ADV E.3.1. Caixa 312. Les dades del segle XVIII excepte a Petrés i Estivella on son hipotètiques s'extrauen de distints documents a A.R.V. Batllia, Establiments, n^o135, 980 i 360 a més d'altres ja esmentats i el nostre propi treball de camp.

* La xifra correspon als molins posseïts per la Batllia, dos dels quals es trobaven al terme de Petrés, el que explica millor les xifres posteriors.

⁴⁶ A.D.P.V., E.3.1. Caixa 45, exp.747 bis.

⁴⁷ MALUQUER, J. (1983).

tració del poder en la figura del *Jefe Político* primer i del Governador després, estaven capacitats per a impulsar el reordenament del sistema sense haver de passar pels tribunals. La conflictivitat però, havia augmentat amb el pas del temps i la presència de l'exèrcit era una constant a la sèquia Major. Els desordens i aldarulls s'havien saldat el 1830 amb la mort d'un tinent sequier i el 1838 amb l'assassinat d'un operari morvedrí que dessembussava un dels sistars dels pobles sobirans. Aquest clima de violència havia servit als pobles sobirans per capgirar la distribució de cabals⁴⁸:

"...hasta el punto de presentar los campos de los citados pueblos superiores regantes la imagen de un jardín ameno, mientras que los de Murviedro sólo ofrecían el orroroso aspecto de un erial "

La recerca de l'ordre social era una part fonamental de l'ideari liberal, per la qual cosa, des del 1841, el Govern Provincial hagué d'intervindre en la sèquia Major de Morvedre per pacificar el sistema. Inicialment, les autoritats provincials cercaren una entesa entre les comunitats de la sèquia sobre les disposicions de l'*Auto del Buen Gobierno*. Els fracassos de les comissions tècniques encarregades d'aquesta tasca, forçarien l'any 1849 l'abolició de la normativa que durant mig segle havia estat l'origen d'una conflictivitat exacerbada.

LES COMISSIONS TÈCNIQUES (1841-1848)

La primavera del 1841 el *Jefe Político* –progressista– ordenà una inspecció del sistema de reg, com a conseqüència dels interminables conflictes entre Sagunt i els pobles de la Baronia⁴⁹. D.Lucio del Valle, prestigiós enginyer en cap de la *Jefatura de Obras Públicas*, recorregué el 10 de maig bona part de les sèquies de Morvedre, acompanyat per un representant de les autoritats provincials⁵⁰. Durant el reconeixement, l'enginyer mesurà tots els rolls i boqueres del sistema, posant en evidència el frau que els pobles sobirans hi cometien. Dels 132 dits i sis línies que havien de mesurar totes les particions dels pobles sobirans segons l'*Auto*, s'havia passat a 316 dits i mitja línia, més del doble de l'aigua assignada pel sogueig del 1800. Mitjançant modificacions encobertes del tamany dels partidors i rolls, els sobirans li havien donat la volta a l'*Auto del Buen Gobierno*. Immediatament hom va ordenar la reforma del sistema de distribució, per tal d'adequar-lo de nou al sogueig. La direcció dels treballs fou encomanada també a D.Lucio del Valle, puix l'elecció d'un mestre d'obres morvedrí hauria alçat moltes suspicàcies⁵¹.

⁴⁸ Descripció realitzada per l'Ajuntament de Sagunt en una comunicació adreçada al Capità General A.D.P.V. Caixa 23 Exp. 356 f.1.

⁴⁹ A.C.H.X. Série A-18. Expedient 220 (Algar) i A.D.P.V. E.3.1. Caixa 23 Exp. 356, ff.53-75.

⁵⁰ L'enginyer havia arribat a Sagunt el dia 7 de maig i al dia següent s'entrevistava amb els representants de totes les comunitats de la sèquia. Només després de conèixer el parer de tots els afectats encetà el reconeixement. Aquest procediment es repetiria durant les visures realitzades posteriorment per altres tècnics o representants del Govern Provincial. A.D.P.V. E.3.1. Caixa 23 Exp. 356, ff.53-75. Sobre Lucio del Valle i la seua obra veure SÁENZ RIDRUEJO, F. (1990).

⁵¹ L'Ajuntament de Sagunt, en una comunicació dirigida al Govern Provincial, féu una lectura catastrofista dels fets. En ells s'hi calculen els danys econòmics provocats per la pèrdua d'aquestes aigües, xifrant-se en quasi milió i mig de rals de billó. També hi assajaren una prospecció demogràfica que conngués a les autoritats provincials, estimant les pèrdues de població en 500 veïns i 2.000 ànimes. A.D.P.V. E.3.1. Caixa 23 Exp. 356, f.60.

Només passat l'estiu, Sagunt demanà al Govern Civil la presència de l'enginyer en cap per donar el vist i plau a les obres i dirigir els conflictius treballs de monda. D.Lucio tornà a recórrer el sistema de reg el 12 de novembre, ara acompanyat pels alcaldes dels pobles implicats. L'ambient devia ser de tensió, puix pocs dies abans havien estat descoberts dos rolls il·legals en terres d'Algímia. La memòria de l'enginyer en cap presentada al Governador però, confirmà el bon estat i la mesura adequada de totes les boqueries⁵².

L'informe de D.Lucio conté interessants reflexions sobre l'estat del sistema de regs. La seua visió –molt favorable als morvedrins– sembla condicionada pel frau en la distribució que havia descobert. L'enginyer hi lamentà que només Sagunt carregués amb les despeses de la vigilància de la sèquia Major i que la reforma de les particions no fos finançada únicament pels infractors. També hi recomanà al Govern Provincial que es rebutjaren totes les reclamacions dels pobles de la Baronia, ja que llurs apel·lacions únicament es produïen "*con el siniestro fin de entorpecer*". Així mateix, hi manifestà el seu pessimisme respecte la consecució d'una solució definitiva als conflictes locals de reg⁵³:

"Si [...] hubiera algún medio para evitar que se repitieran los excesos cometidos lo propondría, pero no lo hay."

Amb l'arribada d'un nou estiu els clams dels pobles de la vall es repetiren⁵⁴. Aquesta vegada, aconseguiren forçar una negociació amb els morvedrins en la Junta General de la sèquia. Hom va acordar la redacció paral·lela de dos projectes d'ordenances, a càrrec de jussans i sobirans respectivament, els quals serien discutits en la pròxima junta per tal d'atènyer un acord. L'entesa resultà impossible. Els projectes elaborats –presentats durant la tardor del 1842– eren incompatibles des del seu primer apartat. Mentre els pobles superiors pretenien unes ordenances que revocaren l'Auto, els morvedrins havien redactat unes addicions a aquest, les quals, a més a més, tenien un caràcter exclusivament penal⁵⁵.

Davant el fracàs d'aquesta iniciativa Sagunt intentà acordar una modificació de la tanda amb alguns pobles de la vall, amb la qual es garantira el reg l'estiu del 1843. Al mes de maig se signava un conveni amb Estivella, Canet i Petrés pel qual es comprometien a tandejar les aigües de reg de quinze en quinze dies en base al sogueig del 1800. L'acord es comunicà a la resta de pobles de la vall, la qual cosa provocà l'adhesió de Gilet i Albalat. Algar es mostrà favorable, però no pogué participar-hi per la negativa dels pobles de la Baronia. El conveni comprenia, a més dels torns de reg, diverses disposicions penals i algunes reformes que havien de realitzar-se per millorar l'efectivitat del tandej. Els resultats d'aquesta pràctica foren satisfactoris per als pobles signants

⁵² Aquest esborrany o còpia de l'original, es conserva, parcialment esborronat i sense cap signatura, a l'A.C.H.X., Sèrie A-18, Expedient 220 (Algar).

⁵³ A.C.H.X., Sèrie A-18, Expedient 220 (Algar).

⁵⁴ En dos memorials dirigits al *Jefe Político* els pobles superiors concretaren les seues exigències. En primer lloc, demanaven un nou sogueig i l'anul·lació de l'Auto. Segonament, volien que es prohibira la construcció de sistars i per últim, desitjaven que l'aprofitament dels cabals de revinguda es fera extensible a totes les comunitats del sistema. A.D.P.V. E.3.1. Caixa 37 Exp. 567 ff.1 en avant i Caixa 40 Exp. 637 ff.1-2v.

⁵⁵ Els acords de la Junta i altres tràmits relacionats amb aquest afer estan documentats a A.D.P.V. E.3.1. Caixa 40 Exp. 637 ff. 3-17v. La proposta dels sobirans no es conserva i sols la coneguem per referències indirectes. Les addicions proposades per Sagunt es troben al mateix expedient ff.43-44v.

–excepció feta de Gilet– i sembla que el procediment es repetí posteriorment, almenys entre alguns dels participants⁵⁶.

Nogensmenys, l'abast d'aquesta concòrdia era molt limitat. L'oposició entre la Baronia i Morvedre quedava sense resoldre i les picabaralles de reg mantenien una violència inusitada. Davant els abusos comesos pels pobles sobirans, als començaments del 1846 l'Ajuntament de Sagunt demanà a les autoritats provincials 40 soldats per vigilar la sèquia. El Govern Provincial –de caire moderat– envià la tropa i un comissionat, Luis Testor, per tal de posar ordre en la comarca. Testor recorregué la sèquia i descobrí alteracions en les divisions d'Algimia, Alfara i Petrés, així com nombrosos portells modificats en tot el canal principal. El comissionat ordenà la reparació de les infraestructures i recomanà al *Jefe Político* l'adopció d'un nou sistema de tandeig per tal d'apaivagar les protestes, "*como se practica en la huerta de Valencia*"⁵⁷. El mateix dia que Luis Testor remetia l'informe dels treballs als seus superiors es produïen greus incidents a la Baronia. Els regants d'Alfara s'enfrontaren als soldats –que havien desfet una parada il·legal el dia anterior– i retingueren al tinent sequier⁵⁸:

"Al momento se presentaron como sesenta hombres en tropel armados unos de escopetas y los más con palos, hoces y otras herramientas, sugetaron a los soldados, los desarmaron, deshicieron la parada, devolvieron las armas intimando matarles si hacían fuego, dispararon algunos tiros, a que la tropa contestó y llegando en este estado el teniente cequero, por que dijo al cabo hiciese fuego, el alcalde se lo llevó preso para formarle causa"

El Govern Provincial, preocupat per les dimensions que assolía el conflicte, va haver de comissionar a Salvador Ballester, qui es traslladaria a Sagunt un mes després dels incidents acompanyat per 30 soldats. Ballester hi acudia amb l'ordre de dissenyar un nou sistema de tanda, tal i com havia proposat Testor. La seua arribada no millorà la situació i es tornaren a viure episodis de violència davant els quals, Ballester va haver de demanar reforços a València. La gravetat de la situació obligà al *Jefe Político* a enviar una carta a tots els alcaldes exigint-los respecte a l'autoritat del comissionat i a les tropes enviades. Alguns alcaldes, com ara el de Gilet, contestaren excusant-se per no poder controlar els actes de rebel·lia dels regants, puix es duïen a terme generalment durant la nit⁵⁹.

Al mes de juliol de 1846 Ballester ja havia enllestit el seu projecte de tandeig, també fonamentat en el sogueig del 1800. A diferència del tandeig d'Aparisi i Vilanova, ara s'hi concedia un dia més de reg al conjunt de pobles sobirans, en concepte d'in-

⁵⁶ A.D.P.V. E.3.1. Caixa 44 Exp. 721 i 734. Dels tandejos posteriors tenim notícia per un comentari de J.Gómez Ortega, Arxiu de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer, Sèrie A-18, Expedient 220 (Algar).

⁵⁷ A.D.P.V. E.3.1. Caixa 68 Exp. 1191 ff. 3-4v. A més d'aquesta mesura, Luis Testor hi va proposar que el pagament de les multes de reg es fera en dotacions d'aigua, per tal de donar una compensació més real als afectats i més lesiva als infractors. La mesura no prosperà, a causa de les dificultats tècniques i els possibles conflictes que podia generar.

⁵⁸ A.D.P.V. E.3.1. Caixa 68 Exp. 1191 ff. 5-8v.

⁵⁹ L'augment de la conflictivitat fou provocat per la presència de l'exèrcit. La seua vigilància exasperava als regants dels pobles superiors, els quals a més a més havien de costejar la meitat de les despeses de manteniment de la tropa i del comissionat. Algar i els pobles de la Baronia s'oposaren a aquest sistema de finançament i demanaren en diverses ocasions un repartiment de les costes proporcional a les terres regades. A.D.P.V. E.3.1. Caixa 68 Exp. 1191 ff. 9-24v.

demnització per l'aprofitament que els regants de Morvedre podien fer de les aigües de revinguda. El projecte de tandeig detallava, a més de la distribució horària del reg, diverses disposicions tècniques i penals. Juntament amb les obres per posar en marxa el tandeig, s'hi ordenava l'eliminació de les reixes dels sistars. Amb aquesta mesura es pretenia evitar els robatoris d'aigües que tant freqüentment es produïen en aquests indrets, mitjançant la formació de parades amb branques i brossa sobre les reixes dels partidors⁶⁰.

El projecte de tandeig fou aprovat el 25 d'agost del 1846 pel Govern Civil, però els seus resultats no agradaren ni a jussans ni a sobirans. Els primers no estaven d'acord amb la pèrdua d'un dia de reg per les esmentades indemnitzacions i els segons no es conformaven amb aquest guany i demanaven la supressió del dret a reg de les terres d'arbres de Morvedre -incloses des de la publicació de l'*Auto*-⁶¹. Malgrat aquestes oposicions, el Govern Provincial mirà d'assajar el nou sistema al setembre del 1846, "*por via de ensayo*". Hom va nomenar un nou comissionat, Tomás Ronda, qui no pogué posar en marxa el tandeig. La tardor s'havia avançat i no feia necessària la imposició d'aquesta mesura. Aquest fet serví d'argument als pobles superiors per a oposar-se i impossibilitar la implantació del tandeig⁶².

L'hivern de 1848 l'Ajuntament de Sagunt, davant els reiterats abusos dels pobles sobirans, canvià el seu parer i sol·licità l'engegada del tandeig dissenyat per Ballester. Per tal de determinar la viabilitat o en cas contrari, les reformes necessàries per posar en marxa el tandeig, el Govern Provincial encomanà a José Gómez Ortega -aleshores enginyer subaltern de la *Jefatura de Obras Publicas*- un nou reconeixement de les infraestructures de regadiu.

Gómez Ortega realitzà el 23 de març del 1848 un aforament a l'assut d'Algar, encenent en aquest indret la seua visura de la sèquia Major. Recorregué el canal i mesurà tots els portells i rolls, indicant les reformes necessàries per tal de racionalitzar la distribució de l'aigua en moments d'escassetat. Trobà inadequada la grandària del primer roll d'Algar i recomanà l'eixamplament de la sèquia subalterna de Torres Torres, així com l'obertura de diversos portells a Estivella. Tanmateix, les recomanacions del tècnic restaren com a lletra morta, puix l'oposició dels pobles de la vall impedí de bell nou que Tomás Ronda pogués imposar el tandeig⁶³.

L'ABOLICIÓ DE L'AUTO: LES ORDENANCES DE REG DE LA SÈQUIA MAJOR

Després de gairebé una dècada d'assajos i provatures, les autoritats provincials no havien aconseguit la pacificació del sistema. Durant tot l'any 1849 el Consell Provincial i la Junta d'Agricultura reflexionaren sobre les mesures que es podien implementar per resoldre la qüestió de la sèquia Major. Com a resultat dels debats, la política del Govern

⁶⁰ A.D.P.V. E.3.1. Caixa 68 Exp. 1191 ff. 43-49.

⁶¹ A.D.P.V. E.3.1. Caixa 68 Exp. 1191 ff. 84-92.

⁶² Ronda hagué de recórrer també a l'auxili de l'exèrcit per imposar la seua autoritat davant la insurgència dels pobles superiors. S'ha conservat un despaig de Capitanía on, donat que els resulta impossible concedir-li més soldats, se li autoritza per a servir-se del destacament de guàrdies civils de Sagunt. A.D.P.V. E.3.1. Caixa 68 Exp. 1191 ff. 69-71.

⁶³ Hom conserva l'esborrany de la memòria presentada als seus superiors a l'Arxiu de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer, Sèrie A-18, Expedient 220 (Algar) i una còpia de l'informe final sense els dibuixos a A.D.P.V. E.3.1. Caixa 68 Exp. 1191 ff. 110-118.

Provincial va donar un gir molt significatiu. L'*Auto del Buen Gobierno* deixava de ser una referència vàlida i per primera vegada les autoritats es plantejaven la seua abolició. La primera acció en aquest sentit es produí al mes d'agost, quan el Consell Provincial va ordenar l'aplicació del tandeig de Ballester amb una important modificació; els càlculs de la distribució horària havien de modificar-se excloent les terres d'arbres de Morvedre del total de terres regables. A tal efecte, el Govern Provincial va sol·licitar el concurs de l'arquitecte Manuel Fornés i Gurea –recomanat per la Reial Acadèmia de Sant Carles– per tal de corregir el tandeig de Ballester⁶⁴.

L'Ajuntament de Morvedre clamà enèrgicament contra aquesta disposició, però el Govern Provincial estava decidit a establir un nou ordre a la sèquia Major. Els membres del Consell Provincial i el mateix governador, D. Melchor Ordóñez, es manifestaren en diverses ocasions partidaris d'aquesta nova política. Fet i fet, les principals comunitats de reg de la província havien aprovat ja les seues ordenances i per al governador –segons les seues paraules–, el cas de la sèquia Major de Morvedre s'havia convertit en un repte personal⁶⁵. Així i tot, el Consell Provincial era conscient de que la nova reglamentació no anava a solucionar els problemes, car l'origen dels conflictes raïa en el desequilibri entre els recursos disponibles i la superfície regable⁶⁶:

“No cree el Consejo que con los medios propuestos, caso de que se aprobasen y se llevasen a efecto, se acabarían para siempre todas las cuestiones que han motivado este expediente [...] ni menos ya el que ya no habría excesos ni usurpaciones [...] pero si sucede no deberá atribuirse ya a las nuevas ordenanzas, ni tampoco a la manera en la que se ha distribuido el tandeo, demanará (sic) [...] de la posición particular que cada regante ocupa en la acequia y de la mayor o menor cantidad de agua que conduzca”

El 13 desembre del 1849 Ordóñez va enviar els esborranys de les ordenances als ajuntaments, els quals contenien sols els capítols referents a la manera de distribuir l'aigua i a la composició de la Junta General. Uns dies després aconseguia l'aprovació del projecte per majoria simple, amb els vots en contra d'Algar, Torres Torres, Algímia i Alfara⁶⁷. Potser, la manera més raonable de resoldre aquestes qüestions haguera estat l'assoliment d'un acord unànime, però el governador volia solucionar aquest assumpte amb rapidesa i no

⁶⁴ A.D.P.V. E.3.1. Caixa 68 Exp. 1191 ff. 133-150.

⁶⁵ Aquestes manifestacions del Consell Provincial apareixen en un informe de començaments del 1849 A.D.P.V. E.3.1. Caixa 68 Exp. 1.191 ff.119-131. Les paraules del governador han quedat recollides a A.D.P.V. Caixa 109 Exp. 2.102, f.37. Sobre el significat del procés de formació de les ordenances al regadiu valencià del XIX veure el treball de Calatayud Giner (1986).

⁶⁶ A.D.P.V. E.3.1. Caixa 68 Exp. 1191 ff. 119-131. En la mateixa direcció s'expressà la Junta d'Agricultura el 1849. La junta es manifestà en favor d'imposar el tandeig de Ballester, tot admitint que el problema de la sèquia Major no tenia solució mentre no s'incrementaren les disponibilitats hídriques. Per aquesta raó van proposar la construcció d'un embassament aigües amunt d'Algar. Aquesta mesura –que llavors ni tan sols va merèixer la consideració del Consell Provincial– donaria lloc a un abundant i estèril projectisme hidràulic que es va perllongar fins al nostre segle. A.D.P.V. E.3.1. Caixa 68 Exp. 1191 ff. 132 i 179.

⁶⁷ Torres Torres, per estar situat al bell mig de la vall, va ser elegida pel Governador per celebrar la reunió. Aquesta enregistra algunes irregularitats, puix segons es comenta a la documentació, el representat d'Algar canvià el sentit inicial del seu vot després de mantindre una conversa fora de la sala amb els de Torres Torres, Algímia i Alfara. A.D.P.V., E.3.1. Caixa 101, Expedient 1906, f.42-47.

es preocupà massa per consensuar les decisions. L'oposició dels municipis esmentats fou severament criticada tant per l'administració provincial com per la resta d'implicats, ja que Sagunt havia acceptat finalment perdre 68 hores d'aigua respecte de les que havia establert l'*Auto del Buen Gobierno*. Segons el projecte d'ordenances, Sagunt disposava de 9 dies de reg de cada quinzena, deixant cinc dies per als pobles sobirans i un per a Canet⁶⁸.

El 16 d'octubre del 1850 es constituïa la Junta General de la Sèquia de Morvedre, que d'ara endavant es reuniria sota la presidència del governador, amb cinc representants dels pobles superiors, tres més de Sagunt –un d'ells havia de ser l'alcalde o un regidor en el seu nom– i un altre de Canet. El projecte d'ordenances fou aprovat als començaments del 1851 i adreçat a Madrid per obtindre la rúbrica reial. Mentrestant, els ajuntaments de la comarca acordaren reformes molt puntuals del document, referents a l'administració quotidiana de la comunitat de reg, les quals també s'enviaren a Madrid. Tanmateix, aquests acords no foren inclosos al document, el qual seria aprovat per Reial Ordre l'abril del 53.

Aquest fet sorprengué als membres de la Junta, puix els articles havien estat modificats per l'acord assolit entre totes les parts implicades i havien rebut el vist i plau a València. De bell nou, l'administració estatal apareix interessada en resoldre amb rapidesa la regulació del sistema de reg, mitjançant l'aprovació d'un reglament estricte i detallat i sense preocupar-se en excés per l'acceptació unànime del projecte⁶⁹. Hagueren de passar vuit anys per a que finalment, el juny del 1861, els acords reformats foren aprovats oficialment, confirmant una organització que, gairebé sense canvis, ha arribat als nostres dies.

CONCLUSIONS

Al llarg del present article hem revisat diverses intervencions estatals encaminades a optimitzar l'organització de la sèquia Major de Sagunt. La primera d'aquestes iniciatives fou la publicació de l'*Auto de Buen Gobierno*, una reglamentació de caràcter il·lustrat impulsada amb la intenció d'ordenar el sistema sota una nova racionalitat, més beneficiosa al tresor públic. L'*Auto* pretenia, en primer lloc, la imposició d'un reordenament jurídic de la sèquia, partint possiblement de la idea que l'Autoritat reial, directa o delegada, seria suficient per garantir el seu compliment. Segonament, es perseguia una racionalització de les infraestructures físiques del regadiu, maximitzant el potencial hidrològic del sistema. Amb l'*Auto* es reafirmava la posició de privilegi de Morvedre –reialenc– dins la sèquia, en detriment dels pobles superiors –senyoriu–, puix es permetia l'ampliació de l'horta de la vila sobre terres tradicionalment dedicades a vinyes i oliveres. D'aquesta manera, la nova reglamentació i la reforma de la xarxa augmentaven els beneficis fiscals del Reial Patrimoni, però sobretot incrementaven el desequilibri entre els recursos hídrics i les demandes de reg. Per tot això, l'*Auto* esdevingué una font interminable de conflictes entre els representants de Sagunt i les senyories del Baix Palància, provocant una autèntica militarització del reg.

Paral·lelament assistim a un procés de superació dels monopolis existents sobre la molinaria, impulsat també pel Reial Patrimoni, que en aquesta ocasió pretén augmentar les seues rendes amb els cànons dels nous establiments. Una volta eliminades les

⁶⁸ Aquesta forma de distribució es troba encara en funcionament.

⁶⁹ Aquest procediment sembla un exemple del centralisme estatalista característic dels governs liberals moderats.

resistències nobiliàries, la política liberalitzadora possibilità –com en altres àrees del país– una multiplicació dels establiments moliners.

L'ordenació definitiva del regadiu del Baix Palància arribà amb el triomf del liberalisme. D'ençà el 1841 el Govern Provincial mirà d'aconseguir –sense èxit– l'aplicació de l'*Auto*. Davant els reiterats fracassos, l'administració de la dècada moderada es plantejà l'abolició de l'*Auto* i la seua substitució per les ordenances que encara avui regulen el funcionament de la sèquia. El nou repartiment dels cabals consolidava l'ampliació del regadiu de Sagunt, tot i que suposà un retall respecte al sogueig del 1800.

L'aprovació de les ordenances no serví per apaivagar els clams de jussans i sobirans. Els abusos de reg es mantingueren al llarg de la segona meitat del XIX, tot i que a un nivell més asumible pel sistema. La pacificació definitiva del reg sols s'aconseguiria amb la generalització dels pous –ja a les portes del segle XX–, moment en el que es féu possible acabar amb la causa d'aquesta conflictivitat, un important desequilibri entre els recursos hídrics i les superfícies regables.

BIBLIOGRAFIA

- ARDIT, M. (1993): *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Biblioteca d'Història dels Països Catalans, Ed. Curial, Barcelona.
- BRANCHAT, V. (1784-1786): *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio en el Reino de Valencia y de la jurisdicción del Intendente como subrogado en lugar del antiguo Bayle General*, 3 vols., València.
- CALATAYUD GINER, S. (1986): *Notas sobre la administración de las aguas para riego en la Ribera del Xúquer (1850-1900)*, *Actes de la IV Assemblea d'Història de la Ribera, L'Alcúdia*.
- CALATAYUD GINER, S. i MATEU TORTOSA, E. (1995): *Tecnología y conocimientos prácticos en la agricultura valenciana (1840-1914)*, *Noticiari de Historia Agraria*, 9:43-67.
- CORBALÁN DE CELIS DURÁN, J. (1993): *Los molinos de Torres Torres. Arrendamientos y proyectos en los siglos XVIII y XIX*. *Braçal*, 8: 89-103.
- CHABRET, A. (1888): *Sagunto su historia y sus monumentos*. Edició facsímil, Caja de Ahorros y Socorros de Sagunto. Sagunt.
- CHABRET, A. (1901): *Nomenclator de las calles, plazas y puertas antiguas y modernas de la Ciudad de Sagunto*., edició facsímil, Caja de Ahorros y Socorros de Sagunto. Sagunt, 1976, 93 pp.
- FAUS PRIETO, A. (1992): *Expertos, agrimensores e hidrómetras de la Acequia Real del Xúquer (siglo XVIII)*, *Cuadernos de Geografía*, 52:201-227.
- FAUS PRIETO, A. (1995): *Mapistes. Cartografía i agrimensura a la València del segle XVIII*, Ed. Alfons el Magnànim, I.V.E.I., València, 370 pp.
- FERRI, M.; SANCHIS, C. (en premsa): *Estratègies econòmiques de l'aristocràcia il·lustrada: Els Múzquiz i el Reial Patrimoni*, *II Congrés sobre el Camp de Morvedre*, Sagunt.
- IBORRA LERMA, J.M. (1983): *Realengo y señorío en el Camp de Morvedre*, Caja de Ahorros y Socorros, 1981, Sagunt, 468 pp.
- MADOZ, P. (1845-1850): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar*, edició facsímil Inst. Alfons el Magnànim, València, 1982, 2 vols.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1983): *La despatrimonialización del agua: Movilización de un recurso fundamental*, *Revista de Historia Económica*, 2: 79-96.

- PÉREZ MEDINA, T.V. (1996): *Regadíos históricos del País Valenciano. La cuenca del Vinalopó en época moderna*, tesi doctoral inèdita, Universitat de València, Facultat de Geografia i Història, 521 pp.
- PÉREZ PUCHAL, P. (1968): *El paisaje agrario del Bajo Palancia*, Tesi doctoral publicada per l'Institut de Geografia, Inst. Alfons el Magnànim, Diputació Provincial de València-Caja de Ahorros de Valencia, València, 160 pp.
- PERIS ALBENTOSA, T. (1992): *Regadío, producción y poder en la Ribera del Xúquer: La Acequia Real de Alzira, 1258-1847*, C.O.P.U.T. i Confed. Hidrogràfica del Xúquer, València, 387 pp.
- SÁENZ RIDRUEJO, F. (1990): *Ingenieros de caminos del siglo XIX*, Colegio de ingenieros de caminos, canales y puertos. Madrid.

